

ПОЛИТИКА И РАТ МОЋИ

I

Пола века после завршетка Другог светског рата представе о највећем рату у историји мењане су на различите начине. У време Другог светског рата идеализовано предвиђана будућност није се испунила. Сада је то прошлост која је промашила. Велике наде у то да не буде никад више рата изневерене су. Историја се посматра и као историја ратова. Појам историје и појам рата променили су се. Нова истраживања, преиспитивања,¹ тумачења не дају одговор на питања која траже ваљана објашњења. Оно што је претходило Другом светском рату и оно што је следило чини бурну деоницу историје.

Историја се поима као *прошло, садашње, будуће*. Почетак и крај периода критички се посматрају, сумирају, своде се биланси, предвиђа, пројектује; најављује будућност, ново доба. Са стрепњом и страхом, с надом и вером у време које долази. На измаку 20. века и другог миленијума. Века светских ратова. Столећа злих, крвавих смена светских поредака. Доба екстремизма. Кратак век.² Закаснило почео, прерано завршио окончањем хладноратовског периода. Пад комунизма, крахом изнутра, утопијски, метафорично, симболички, тријумфалистички, означен је крајем историје. Фукујамина теза подстакла је велику интелектуалну дебату, опречне коментаре, од похвала за сјајну анализу до одбацивања и негирања као „почетка бесмислица“.³

Историја је обликована ратовима, сукобима различите врсте, изазваним идеолошким конфликтима. Крај идеологија, утопија, тиранија, диктатуре, тоталитаризма (комунизма, фашизма, национализма), левог и десног, сумиран је контроверзно у хладноратовској завршници Истока и Запада. Најављена је прагматички дуга ера мира. Карл Попер је ускликнуо да престаје историја стварана силом, насиљем и моћи. Ралф Дарендорф је протумачио да историја не завршава него почиње победом либерално-демократских друштава. Мисао Попера да се мир осваја и мора да освоји, подстиче на поновно суочавање с екстремизмима. Није ли Дру-

---

¹ Упореди, између других: Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche 1963*, München и *Der Europäische Bürgerkrieg 1917–1945*, Frankfurt/Main–Berlin.

² Eric Hobsbaum, *The Age of Extremes, The Short Twentieth Century 1919–1991*, London 1994.

³ Francis Fukuyama, *The End of History The National Interest*, Summer 1989.

ги светски рат, после свежих трагичних искустава, кобно посезање за моћи, за преуређење света, под заставом идеала антиципираних поредака? Основна ћелија светских поредака у 19. веку била је национална држава. Међународни односи диференцирани су на односе међу великим силама и малим државама. Промена односа је била изазвана утицајем растуће моћи држава које су тежиле прерасподели света, колонија и сфера интереса, изградњи „новог поретка“ уместо „версајског“. Политика (ширење утицаја), економија (извори сировина, радне снаге, тржишта), рат (освајање простора, ширење граница, експлоатација богатих подручја) – представљали су три кључне компоненте у сударима структура моћи.⁴ Политика моћи била је прагматски оријентисана. Употреба идеологије, утопије, доктрине, религије... вешто комбиновање за остварење постављених великих циљева и смишљаних акција као техника подухвата: маса–народ–држава (војски и становништва) у тоталном рату.⁵ Доба револуција на својим заставама истакло је велике вредности, идеале о слободи, једнакости и братству људи да би их мотивисало за борбу. Оно што је Француска револуција била за 19. век, то је Први светски рат био за 20. век. Односи између рата и револуције постали су сложенији, а структура сукоба разгранатија.

С „гла рата“, по Франсоа Фиреу, поникли су, наспрам либералне демократије, болшевизам, фашизам и нацизам, три идеологије, три диктатуре, три тираније. Тоталитаризам, леви и десни. Идеологије као нови опијум за масе омогућиле су освајање власти тоталитарним вођама, вођствима, странкама, покретима, као и стварање тоталитарних творевина, поретка, држава и друштава на широком простору.

Хитлерово посезање за светском моћи било је концентрисано најпре на стварање нове Европе од Атлантика до Урала у оквиру новог светског поретка, предвођеног супериорном аријевском расом, природно предоређеном нацијом „чистог тла и крви“ за владање светом. Експанзионизам милитаристичког Јапана изражен је у запоседању далекоисточног азијског простора.

Мусолини је маштао о обнови Римског царства од Алпа до Црвеног мора, иако Италија није била спремна за рат таквих размера. Стаљин је тежио свету као савезу совјетских република, социјалистичких држава, с центром у Москви.

У политици Велике Британије доминирала је тежња о очувању империје. Черчил је позвао у рат за њену одбрану у коме је требало да се пролије много крви, зноја и суза. У стратешкој оријентацији САД Рузвелт

⁴ Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Unwin Hyman Limited, London 1988.

⁵ Питер Калвакореци и Гај Винг, *Тотални рат*, Београд 1987; Gerhard L. Weinberg, *A. World of Arms, A. Global, Hystory of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

је прагматски тражио могућности успона у хијерархијској структури светске моћи у савезу с Великом Британијом, једном од великих сила, у рату против Осовине 1940–1941.

Политика планираних и пропагандних циљева великих сила водила је променама „версајског поретка“ изнутра, с одговорношћу творитеља, због попустљивости и калкулантства у односима према „ревизионистичким силама“. Средином 20. века политика освајачких наступа у миру и у ратовима агресивних сила водила је преуређењу света, новим преуредбама, савезима, коалицијама.

У 1941. свет је био у рату.⁶ Створене су две међусобно непомирљиве коалиције. Никада раније није било веће концентрације моћи. Прерасподела је водила сукобима до уништења противника. Силе Осовине, Антиконтиненталне, Тројног пакта, пројектовале су свет у будућности. „Усаглашено“ је вођство Немачке и Италије у стварању новог поретка у Европи, Јапану и источној Азији. Насупрот наци-фашистичко-милитаристичком блоку, стваран је велики савез. Оно што политика и дипломатија нису успеле да остваре, учинили су моћни противници. Све до 22. јуна 1941, СССР је био у споразуму и у фактичком ратном (војном) савезништву с Трећим рајхом.⁷ Нападом Немачке на СССР у јуну, а Јапана на САД у децембру 1941, рат је добио планетарне размере. У августу 1941, у Атлантској повељи, Рузвелт и Черчил су најавили визију преуређеног света у будућности. Сунце великих савезника било је далеко. И на Западу, и још даље на Истоку.

Пропаганда су величале подухвате за остварење идеала као никада раније у историји. У стратешким анализама процењивана је моћ, потенцијално и практично, на делу. Могућности савезништва идеолошки хетерогених сила. Да ли је прагматизам могао да превлада њихове разлике у ситуацији као што је била у рату до истребљења? Какав је био њихов однос према религији, конфесијама, међусобно супротстављеним црквама?

Фашизам, нацизам, болшевизам и западне демократије у комбинацији прагматских варијација нису отварали искрену перспективу савезништва него највише политику (краткотрајног) компромиса, сарадњу из интереса и нужде у конкретним историјским околностима. Хитлеров и Стаљинов споразум, Немачка–СССР 1939–1941, поима се и као додиривање двеју супротности. Савез Велике Британије, СССР-а и САД, 1941–1945, представљао је троугао идеолошки инкомпатибилних сила. Две западнодемократске и болшевичка сила, ратни савезници, политички ри-

⁶ О томе опширније у рукопису, *Нови њоредок и Југославија 1941*, у припреми за штампу.

⁷ Хитлер и Стаљин тајно су се састали у Лавову, 17. X 1939; Стаљин је 25. XII 1939. уверавао Рибентропа о пријатељству „ојачаном крвљу“ у немачко-совјетском рату против Пољске. *Комсомолска правда*, Москва, 11. XI 1990; о документу из Америчког националног архива, с потписом Едгарда Хумера, тумачења совјетског историчара Нашафова.

вали, идеолошки противници. Подударност ратних интереса није уклонила разлике. У оба ратујућа блока, без обзира на идеолошку блискост или хетерогеност, рефлектовао се ривалитет. Победа великих савезника 1941–1945. против трипартитних сила слављена је и као велики успех у сламању фашизма, нацизма, милитаризма. У крваво освојеном миру започео је хладни рат западног и источног блока, два система, две идеологије, двеју супер сила, дотадашња два велика ратна савезника. Да ли је после 50 година могућа демократизација на посткомунистичком источном простору? Шта о томе мисли „последњи човек“ на „крају историје“?⁸

Оно што се догодило тумачено је и тако као једино што је могло да се догоди. Са становишта успеха, победа и успона освајача моћи, представљано је једино исправним. Планови, пројекти, концепти, програми, стратегије, замисли, визије...

Намере не представљају резултанту догођеног. Онога што настаје и што се брже или спорије, мање или више, мења.

Смена поредака у кратком времену Другог светског рата у односу на њихово претходно и потоње трајање: „версајски“, „нови“ и „јалтски поредак“.

Колико је било пројекција и творевина у њиховим глобалним оквирима на деловима простора на којима су сукоби додирнули циљеве, модалитети царства, империје и слојеве стварности из минулих времена? Процене ауторитета о исходу рата указивале су на Трећи рајх као победника. Гудеријан је трагао за ваљаним објашњењем неуспеха. Јасно је да је Други светски рат обухватио разноврсне сукобе и комплекс чинилаца и фактора, међу њима и оне невидљиве, немерљиве, ирационалне. Рат, који је као вода, како је давно назван и који ће, по Николи Тесли, човеку о коме је речено да је измислио 20. век, бити док је човечанства.⁹ Рат на копну, води и ваздуху, с проширеном структуром сукоба, променењеног начина, облика и модалитета ратовања, с употребом савршенијих и нових оружја, средстава, технике; уместо „рововског“, брзо покретан, маневарски на широком простору, у најгушће насељеним срединама, с опасношћу од атомског самоуништења људске врсте; муњевити и тотални рат; грађански, идеолошки, верски, расни... сукоби до атавизма и биолошког затирања; злочини, насиље, геноцид, холокауст учинили су рат видом самоистребљења; рат поробљавања претворио се у рат масовног убијања цивила; у Првом светском рату 5% жртава били су цивили; у Другом светском рату међу мртвима било је 66% цивила; у ратовима вођеним после 1970. године смртност цивила је преко 80%.¹⁰

⁸ *The End of History and the Last Man*, New York 1992.

⁹ *The Sun*, New York, 20. XII 1914.

¹⁰ Rudolph J. Rummel: *Power, Genocid and Mass Murder*, Waschington University, Journal of Peace Research, vol. 31. No. 1, 1994, pp. 1–10; Eric Markusen, *Genocide and Total War* (...), New York 1991: VIG 1–2/199.

II

Политика и рат моћи рефлектовали су се по фазама и критичним моментима на поједине делове простора традиционално тестирајућим, с геостратешком и геополитичком важношћу сучељених подухвата. У 1941. то је југословенско подручје, Балкан, Југоисток Европе, област „споја континената“, зона испреплетаних интереса, спорних питања, периодичних судара и међузависности прошлости и будућности.¹¹ На дугом појасу север–југ од Балтика до Егеја, југословенско подручје је историјски парадигматично у светским ратовима колико и у смеру запад–исток.

Три промене светских поредака у 20. веку директно су га погодиле. „Један од најкрвавијих векова у светској историји“ почео је и завршио на истом месту трагичних ратних сукоба. Чињенице о томе епски се доживљавају као пророчанства на великом просторно-временском раскршћу. „Одгонетање тајни, мистерија, завера“ могуће је можда да надомести ваљана анализа, приступ са становишта удела спољних и унутрашњих снага, разумевање догађаја, њихово посматрање у ширем временско-просторном контексту.

Светски конфликт, могућности неконтролисаног ширења криза и сукоба и евентуалног расплета, обрта, тока, исхода, у односу на стратешке улоге сукобљених и заинтересованих сила, огледали су се на „парчету европског простора“ као на „уклетој земљи“.

У Черчиловом спектру идеја 1941. засветлуцала је могућност да би Балкан и ратно активирање Југославије донели ратни преокрет и свет ослободили нацифашистичке опасности. У тој стратешкој замисли и британској оријентацији политика САД је нашла истоветан далекосежан смисао, разлог за подршку и сопствену иницијативу. Идеја није била нова, предочавана је потенцијалним учесницима у иновантним модалитетима. Кључно је било да се створи савез и фронт на Балкану као почетак краја Трећег рајха и Осовине. За Велику Британију били су од животне важности нови ратни савезници и фронтови, јер је од великих сила била тада једина у рату против Осовине. Одбрана Британског острва тиме би се померила на границе империје и простор укрштених сфера утицаја великих сила.

Тако изабрано подручје, због више повољних разлога за промену тежишта ратних сукоба, постаје стратешки актуелно. И то у смислу експеримента. У крајњој консеквенци, „ако успе, успело је, ако не, ништа, без обзира на последице“. Одговорност је релативизована „балканском традиционалном ратном опсесијом“ и трагањем за путевима растуће и ефикасне противосовинске снаге. Балкан је у Черчиловим маштовитим комбинацијама третиран, како је учила Елизабета Баркер, као „ничија земља“. Самим тим, „вођа игре“, оградио се од ризика исхода. Сугестивне

¹¹ Опширније о томе у раду *Нови њоредок и Југославија*, делом објављеном, у припреми за штампу, како је наведено у нап. б.

рачунице огледале су се у стварању блока балканских и суседних држава и њиховом изузетно значајном „увлачењу у рат“, посебно СССР-а и Турске. Велика Британија није имала расположиве снаге да их употреби на Балкану, нити је планирала да на неки начин то учини на фронту за који се тада највише залагала. Черчил је смишљао подухват и покушавао да „преврне земљу и небо“ само да „запали Европу“, у којој би изгорео његов противник представљен као дотада највећа претња свету. Рузвелт је следио дух Черчилове идеје на свој начин и на начин сила тада изван рата какве су биле САД. Колико је та идеја била реално остварљива?

На Балкану је неславно ратовала Италија против Грчке, у несхватљивој ситуацији да је била принуђена да брани и Албанију. Немачка се тајно припремала за рат на истоку, против СССР-а. То је било деликатно стратешко опредељење. Хитлер је претпочинио неостварену претњу о потапању британског острва. За рат на истоку била му је потребна повољна ситуација на фронтима Осовине, сигурна позадина будућег источног фронта. Мир на Балкану био је императив, прворазредна стратешка претпоставка иначе ризикантног отварања новог фронта на тешко освојивом великом руском простору. Немачка је економски освојила Балкан, велика стратегија га је инкорпорирала у Југоисток Европе, политика је задала дипломатији привлачење балканских држава у Тројни пакт. Ситуација се до марта–априла 1941. развијала по предвиђеном немачком редоследу. Мађарска, Румунија и Бугарска постале су чланице Тројног пакта. Турска је одредила стратешки смер: само у случају да буде нападнута улази у рат. Политика СССР-а такође се руководила таквим ставом. У суштини, то је био и кредо политике САД. Италија је водила освајачку политику, за коју, како су догађаји показали, није имала адекватну снагу да „свари стомак оно што очи пожеле“. Ватикан је прагматски оријентисао политику – ширење католичанства у смислу вештог коришћења успеха Осовине, а затим преваге друге ратујуће стране, великих савезника. Католичанство Балкана био је дугорочан циљ, најављен на почетку 20. века, оствариван сходно захтевима мира и рата. У фази припрема за рат (по плану „Барбароса“) против СССР-а, Хитлер се одлучио за брзо решење грчког питања муњевитим ратом првог дана априла 1941. За Југославију је предвидео приступање Тројном пакту с испуњењем њених претходно постављених услова као ниједној другој земљи. У протоколу о приступу Тројном пакту од 25. марта 1941. није било ратних обавеза, а наведено је поштовање њеног суверенитета и територијалног интегритета. То је био прорачунати уступак да би се обезбедио стратешки толико важан мир на Балкану као предуслов рата против СССР-а. Хитлер је респектовао искуство из Првог светског рата. Аустроугарска је напала Србију 28. јуна 1914, а у августу Немачка Русију. Рат на Балкану 1941. био је увертира за рат против Совјетске Русије.

Надметање великих сила око Балкана претворило се у кризу. Спољна криза подударила се с унутрашњом кризом на југословенском простору, у структурама државе и друштва.

Југославија се 1941. суочила с егзистенцијалним искушењем. Држава кратког историјског трајања, неадекватног концепта уређења; неразвијено, неинтегрисано друштво, противречног наслеђа, с одсуством јединства које подразумева државна и друштвена заједница у средишту испреплетаних интереса сукобљених и конфронтираних спољних и унутрашњих снага. Промене светских поредака директно су погодиле југословенски простор три пута у 20. веку: у време Првог и Другог светског рата и хладног рата. Зашто је 1914. спомињана 1941, а 1991. и 1914. и 1941? Шта је доминантно у појавама дугог трајања, шта се мењало, а шта продужавало у модификованим комбинаторикама, измењеним модалитетима и околностима? Како и зашто једно подручје, као што је југословенско, постаје светски актуелно, стратешки експериментално, парадигматично?

Глобална преуређења, освајачки походи и противдејство заинтересованих сила, прерасподеле сфера утицаја, успостављање поретка на југословенском простору као инкорпорирајући део европских и светских преображаја структура моћи. У оквирима „версајског система“, Мале Антанте и пројектованог Балканског савеза (федерација, конфедерација) је Краљевина Југославија и варијанте њене обнове после нацифашистичке агресије, рата без објаве рата и успостављања мозаичног модела новог поретка на атомизованом ех југословенском државном тлу. Упоредимо структуре с почетка, средине и с краја 20. века. Краљевина Југославија је по бечком Протоколу обезбедила опстанак, уз услов да мирује док буде трајао рат на истоку. Промена на југословенском владајућем врху и 27-мартовско „не“ Хитлеру на масовним демонстрацијама био је тежак ударац престижу Трећег рајха на врхунцу моћи. Диференцирана су два типа односа великих сила према Југославији, уколико одбије да постане део конфронтирајућих поредака и структура моћи. С британске стране, настојање по сваку цену да се промени непослушно вођство. Хитлер је ригорознији, у стратешком цајтноу: растурање Југославије и успостављање мозаика сарадничких ентитета, „великих“, „независних држава“ малих народа и „аутономија“, а застрашујуће кажњавање неподредивих Срба и затирања српства, корена идентитета народа усправног кроз векове и процентуално највише страдалог у борби за слободу и самоослобађање од тоталитаризма.

Какав је однос великих и суседних и посебно заинтересованих држава за „решења“ на југословенском простору? У суштини, „све је зависило“ од „држања Немачке“ у мартовском миру и априлском рату 1941. Без обзира на обећања или претње, њихово понашање било је прилагођено ономе што се дешавало употребом моћи: одржању Југославије по бечком Протоколу од 25. марта 1941. или њеном „гашењу војнички и као државе“. Рузвелт је 3. априла убеђивао Фотића да је боље за Србе да се реше незадовољних Хрвата, као да се заиста радило о праведном решењу проблема заједничке нестабилне југословенске државе. Стаљин је тражио корист од рушења монархистичке државе трошењем немачке снаге и подземног деловања у „растављеним деловима“ Југославије. Му-

солини је видео у „сецирању Југославије“ свој дуго прижељкивани и обећани део Балкана. Черчил је позивао на отпор у држави која је изгубила територију, а сачувала душу. За будућност била је потребна велика самоослободилачка снага као ретко где на европском простору. А какво је искуство рата у коме је српски народ толико страдао да своје жртве није достојанствено и тачно утврдио нити сабрао расуте кости? Дилема између мира и рата, за и против Тројног пакта, 25. и 27. март, два датума, два чина: дипломатски и јавна антиосовинска реакција; 27-мартовско „не“ Хитлеру дало је повод за рат без објаве против Југославије, с циљем њеног уништења „војнички и као државе“, казна Срба, награда Хрвата; НДХ као наследница Краљевине Југославије, деоба и преуређење њеног испарцелисаног простора у духу нацистичког принципа о чистоти тла и крви; успостављања нових режима, „великих“ и „независних држава“ и „аутономија“ у оквирима новог поретка, унутар новоповучених граница, припајања територија суседним државама и окупација (Трећи рајх, „Велика Албанија“, „Велика Мађарска“, „Велика Бугарска“, и друга европска сила Осовине, Италија). Само је Србија под окупацијом и сведена „на најмању могућу меру“, као некадашњи београдски пашалук, с преко 4 милиона становника; исто толико било је изван њених граница, прогањано, прекрштавано и масовно убијано, с атавистичком побудом о затирању српства, корена српског идентитета (духовног, културног) и имена. Отпор, устанци и перманентан рат, партизански и фронтални, означили су нову врсту фронта, ратишта и жаришта вишеврских сукоба у Европи под нацифашизмом. У време комбинаторика о обнови или стварању нове Југославије, конфедерација и федерација, савеза совјетских република и социјалистичких држава ослобађани су велики делови југословенског простора у борби, с највећим уделом Срба, најбројнијим по учешћу и страдању, и то и од оних с којима су утемељили, уместо Краљевине Југославије, републику, под именом Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ).

III

Порука из Другог светског рата била је кратка и искрена: да се рат не понови више никада и нигде. Исто као и из времена Првог светског рата. А каква су потоња искуства? Каква су виђења с краја века и миленијума највећег рата у историји?

Ко је то у мрежама великих циљева, историјских решења, освојених моћи? Државе, пореци, системи... мит о прогресу, фантазма утописта о увек новом свету, надмоћ, натприродност вође, месије, творца... и о увек закаснелим и тек можда приближним представама о минулој ратној стварности?

О коме је заиста реч?

О ратнику који није хтео никад да постане вођа, ни стваралац новог поретка... већ да буде то што јесте... *свакодневан човек*.

А човек ће бити свакодневан, како је Лефевр упозорио, или га неће бити.

Српски војник је сматран најбољим на простору на коме је свет почетком 20. века заратио и на коме се четврт века доцније Други светски рат водио најдуже у Европи. Зашто?

Зато, како је гласило у противничким проценама, јер *мало захјева, скромно се носи и једе, а од свеј срца се бори.*

У обраћању врховног команданта сељаку и варошанину 1941. није било позива него подсећање: нагнан кроз историју да се браниш, ти си се борио... под увек истом заставом и са истим духом слободе. (...)

SLOBODAN BRANKOVIĆ

POLITICS AND THE WAR OF POWER

Summary

Views from the end of the century and the millenium, of the greatest of all wars in history may bring light to the perception, interpretation and understanding of the past while in search of the future. They might aid in seeing history as encompassing past, present and future and work against a history based on power, one leading to such conflicts which include even the threat of self-destruction. This century of world wars has witnessed the succession of three different world orders, at the time of the First, the Second and the Cold war. Power has revealed its underside made up of helplessness, morbid genocide and the holocaust. The global changes affected the Yugoslav territory, the last in Europe to see the end of the Second World War. The different world orders, »Versailles«, »New«, »Yalta«, had their corresponding models in Yugoslavia, in the form of the Kingdom, the nazi-fascist mosaic and the self-liberating republic, the Democratic Federal Yugoslavia (DFJ). The war ended but was it over? Did the »solutions« sow the seed of instability and discord deep within the mechanism of the communist dictatorship and that imitatively-utopian society perched on a strategically important seesaw between East and West?

